

Liesbeth Hoeven

'Auschwitz nu' in het theater

Geen voorstelling van te maken?

'Hoe kunnen wij ons als verlate getuigen een voorstelling maken die recht doet aan de waarheid en werkelijkheid die op deze plaats geschiedden?' zo vraagt Liesbeth Hoeven zich bij een bezoek aan de Hollandsche Schouwburg af. Daarbij wordt ze niet gedreven door een honger naar zoveel mogelijk kennis, maar bepleit ze een vorm van actief gedenken die de hoop van de omgekomenen belichaamt en alsnog vervult.

Er rijdt een tram voorbij. En nog een. Mijn blik rust op een groot monumentaal gebouw aan de overkant van de straat. Ik blijf even staan. Niet omdat oversteken op dit punt in hartje Amsterdam een kunst op zich is. Maar omdat twee teksten op de gevel, waar ik enkel vanuit dit blikveld volledig zicht op heb, mijn aandacht vasthouden. 'Hollandsche Schouwburg', lees ik onder de nok van het dak. 'Geen voorstelling van te maken', zo luidt de slogan op de billboards naast de toegang. Deze woordspeling verwijst naar de onwerkelijk ware geschiedenis van dit gebouw dat transformeerde van theater (1892-1942) in deportatieplaats (1942-1943). Een gebouw dat jaren later, vanaf 1962, haar eindbestemming kreeg: als gedenkmontument. Een halve eeuw roept het in herinnering. Vijftig jaar aan voorstellingen die hebben plaatsgevonden in dit theater. Voorstellingen die vervolgens plaats maakten voor het onvoorstelbare dat in ruim een jaar tijd geschiedde.

Op deze plaats heeft zich een tragedie voltrokken. Dit begrip tragedie verwijst in historisch perspectief onmiskenbaar naar de breuk die de Shoah in de geschiedenis veroorzaakt heeft. De Hollandsche Schouwburg is hiervan een tastbaar overblijfsel, een stilistische ruïne. De ruimte zoals deze oorspronkelijk ontworpen en bedacht is, komt niet meer overeen met de manier waarop deze momenteel wordt gebruikt en waargenomen. De periode 1942-1943 vormt in deze de *gap* en laat expliciet een leegte na. De namenwand die verwijst naar

tastbaar bewijs
van tragedie

de 104.000 mensen die in Nederland gedeporteerd en vermoord zijn, getuigt daarvan. Met hen verdween wat ooit een plaats was van vreugde en creativiteit. Onder invloed van een zieke dictatuur werd de veelbelovende carrière van joodse musici en artiesten die op deze plaats optreden na optreden verzorgden tot een bruto einde gebracht. Zo ook hun leven, evenals het leven van hun inmiddels uitsluitend joods publiek. *Can you imagine...*

Can you imagine?

Kunnen wij ons daar, vijftien jaar later, een voorstelling van maken? Voor de Hollandsche Schouwburg lijkt dit geen vraag te zijn. Wat op deze plaats aan verschrikkingen heeft plaatsgevonden, gaat per definitie ons voorstellingsvermogen te boven. De schouwburg schaart zich met haar slogan – 'Geen voorstelling van te maken' – achter de idee van de Italiaanse filosoof Giorgio Agamben.¹ Agamben neemt de fundamentele stelling in dat we na de Shoah slechts kunnen getuigen van de onmogelijkheid om te getuigen. De ware getuige is volgens hem dood. Feitelijk gezien heeft Agamben gelijk. Het gevaar echter dat achter een dergelijke stellingname schuilt is dat met de vele duizenden joden die vanuit de Hollandsche Schouwburg per trein werden afgevoerd naar doorgangs- en vernietigingskampen, de herinnering aan deze slachtoffers in de geschiedenis eveneens op een dood spoor belandt. En dat is in beginsel onverdedigbaar. Los van het feit dat de huidige inrichting van de schouwburg als gedachtenismonument juist van het tegendeel getuigt – ze spoort mensen expliciet aan tot blijvend herinneren en gedenken – gaat het voorbij aan het gegeven dat niet alleen de herinneringscompetentie van mensen impliceert dat we deze getuigenissen kunnen cultiveren. De cultuur, het landschap dat wij bewonen en waaraan wij toebehoren getuigt zelf van de verschrikking en van de overwinning. Omdat er plaatsen zijn waarin beide gestalte krijgen, plaatsen als de Hollandsche Schouwburg.

Lieux de mémoire, zo noemt de Franse historicus Pierre Nora deze plaatsen van topografische en metaforische aard.² Het belang van een gedachtenisplaats als de Hollandsche Schouwburg ligt in het feit dat zij is ontstaan in wisselwerking tussen herinnering en geschiedenis. Zonder de wil om te herinneren zijn plaatsen van herinnering niet te onderscheiden van plaatsen van geschiedenis; anderzijds bestaan plaatsen van herinnering alleen vanwege het vermogen tot gedaanteverandering. Jaren gingen er na de oorlog overheen, voordat dit voormalige theater een waardige bestemming kreeg. Het was na plundering en lange leegstand niet meer te behoeden voor verval. Er ontstond daardoor letterlijk ruimte voor een monument ter nagedachtenis aan de joodse slachtoffers van de nazi-terreur. De voormalige schouwburgzaal en het toneel bleken niet meer te redden. Een binnenhof met obelisk kwam ervoor in de plaats. Waar zich eens zoveel mensen verzamelden rest er nu leegte. Van hun naam, in hun naam, kunnen wij getuigen. Een gedachtenisplaats als de Hollandsche Schouwburg vormt in lijn van Nora de basis waarop het cultureel geheugen en daarmee de collectieve identiteitsvorming zich ontwikkelen. Deze plaatsen dienen als focus waaromheen de herinnering opnieuw geordend of geconstrueerd wordt en scheppen als zodanig ruimte voor een cultuur waarbinnen collectief en individueel kan worden herdacht. Is de vraag óf wij ons een voorstelling kunnen maken van de historische ontwikkeling en bestemming van een gebouw als

de Hollandsche Schouwburg in dit licht nog relevant? Betekent haar feitelijke vormgeving, de wijze waarop herinnering en geschiedenis binnen haar muren gestalte krijgen, niet vanzelfsprekend dat ze de verlate getuige van een voorstelling voorziet?

Nee, zo zou ik willen stellen. Representatie en verbeelding behoren beide toe aan het herinneringsproces. Zij veronderstellen elkaar maar vallen niet samen. Het feit dat een gedachtenisplaats als de Hollandsche Schouwburg ook betekenis heeft los van de manier waarop de mens zich deze toe-eigent – de stenen zelf getuigen – betekent inderdaad dat er een vormgeving bestaat die het mogelijk maakt dat een catastrofe als de Shoah niet uit ons collectief geheugen wordt gewist. Haar representatie van het verleden impliceert dat wij niet vergeten. En dat is een waardevol goed. Echter: notie hebben van het bestaan van herinneringsplaatsen maakt nog geen beeldende herinnering. Herinneren en gedenken gaat om iets anders dan enkel het betreden van gecultiveerde plaatsen. Het idee dat ons collectieve geheugen samenvalt met het cultureel geheugen is in zekere zin zelfs gevaarlijk. Het gaat uit van een gestolde herinnering, van een cultureel erfgoed waarin de directe getuigen dood zijn en alleen relieken en verhalen overblijven die de herinnering aan het verleden constitueren. Het sluit een pluriformiteit aan circulerende en met elkaar concurrerende verhalen uit. En het werkt daarmee het herstel van communicatie die de Holocaust voorgoed wilde afbreken tegen. Wij kunnen in die zin niet zonder de geleefde herinnering die via een ander register in het collectieve geheugen tot stand komt dan de culturele variant: via het communicatieve geheugen.³ Dit facet van ons geheugen reduceert een herinneringsplaats als de Hollandsche Schouwburg niet langer tot een fossiel, tot een versteend overblijfsel. Het maakt ons bewust van de communicatie met het verleden die we tot uitdrukking brengen en waar we zelf een uitdrukking van zijn. De representatie van een plaats doet als zodanig expliciet een appèl op de verbeelding van de verlate getuigen en geeft het voorstellingsvermogen vrij spel. En dat doet een nieuwe vraag rijzen.

meer dan een
versteend
overblijfsel

Can you imagine?

Hoe kunnen wij ons als verlate getuigen een voorstelling maken die recht doet aan de waarheid en werkelijkheid die op deze plaats geschiedden? Waar halen wij het vermogen om te verbeelden vandaan als met het verstrijken van de tijd de afstand tot de catastrofe die hier plaatsvond alsmaar groter wordt? Van een antwoord worden wij op de eerste plaats voorzien door de directe getuigen zelf. Klaartje de Zwarte-Walvisch, wiens oorlogsdagboek recentelijk ontdekt is, verhaalt over haar aankomst in de Hollandsche Schouwburg – wier naam onder invloed van het nazi-regime inmiddels veranderd was in 'Joodse Schouwburg':

Van jonge mensen kon ik me verklaren dat ze konden werken, maar wat ik binnen zag komen was afschrikwekkend. Oude kreupele, lamme en blinde mensen om en nabij de leeftijd van negentig jaar. De één nog hulpbehoevender dan de ander. Waren dit tewerkgestelden? Zo heette het toch immers? Het smerige en misdadige lag er dik bovenop en de stemming had haar laagste punt bereikt.⁴

Hartverscheurende taferelen deden zich voor in de schouwburg. Hiervan kun-

woorden nen wij ons, tientallen jaren later een voorstelling maken, omdat het gedetail-
worden leerd verslag van deze vrouw, en daarmee een historisch document, bewaard is
beelden gebleven. Omdat we kunnen lezen en herlezen wat haar en zovelen met haar
 tijdens en na arrestatie is overkomen – en haar woorden tot beelden maken die
 zich in ons geheugen opslaan.

Ik zag een vrouw tegen de muur staan met zo'n paar angstige smekende ogen dat ik er akelig van werd en mijn blik van haar afwendde. Ogen die om hulp vroegen. Wie kon hier helpen? We ondergingen toch allen hetzelfde lot, en noch de één noch de ander kon iets doen. Allen waren veroordeelden, want we waren gebrandmerkt met het Jodenstempel. Ik zag nog verschillende tragische tonelen en maakte bij mezelf de opmerking dat de schouwburg meer van een gekkenhuis weg had dan van mensen die tewerkgesteld zouden worden en ik begreep dat velen deze slag nooit te boven zouden komen. De massa werd overdonderd en niemand wist wat hem of haar te wachten stond. (...) Het was ook zo'n tragisch beeld en het geheel bood een aanblik die met geen pen te beschrijven was (p. 38-39).

'Een aanblik die met geen pen te beschrijven was'... De vraag naar de (on)mogelijkheid te getuigen blijkt niet alleen een kwestie voor mensen die getuigen van dat waar ze zelf niet direct bij aanwezig waren. Het is haast ondoenlijk om te verhalen wat hier geschiedde, zo geeft Klaartje de Zwarte-Walvisch op deze huiveringwekkende plaats aan. En toch heeft zij dat niet gelaten. Terechtgekomen in een scenario die het eigen voorstellingsvermogen te boven ging, waren het de letters op papier die de gruwelijkheden nog enigszins te bevatten maakten en die in hun uiting van sprakeloosheid getuigen van de in beginsel mislukte poging daartoe. Klaartje de Zwarte-Walvisch beschrijft in haar dagboek een historisch drama dat niet door haar, noch door iemand anders buiten het naziregime destijds beheerst of voorkomen kon worden. En toch gaf het verzamelen van wat zij om zich heen zag en hoorde, het noteren van de indruk die dit op haar achterliet, haar de gelegenheid om iets te scheppen in een periode waarin destructieve krachten elke mogelijkheid hiertoe wilden verwoesten. De wijze waarop zij het eigen voorstellingsvermogen beproefde, functioneerde als houvast, als middel tot voortgang in een situatie die letterlijk dood liep.

met geen pen Door te getuigen van de ontheemding, van de menonwaardigheid werkte
te beschrijven ze deze vernietigende processen in zekere zin tegen. Gedetailleerde registratie
 maakte de situatie enigszins controleerbaar. Het schiep de mogelijkhedenvoor-
 waarde om de angstaanjagende ervaringen die zij moest doorstaan in haar
 bestaande mentale constructies op te nemen. De narratieve herinnering die zij
 als zodanig heeft doen ontstaan op papier, verhaalt het trauma van haar en een
opgeschreven heel volk die het noodlot gedwongen tegemoet traden.

De misvatting die in de hedendaagse herinneringscultuur bestaat is dat een oorlogsdagboek als dat van Klaartje de Zwarte-Walvisch haar waarde na overlevering enkel behoudt wanneer we het cultiveren in dezelfde betekenisgenererende 'ruimte' als waarin het oorspronkelijk tot stand is gekomen. Dat ook wij zoeken naar woorden om ons voorstellingsvermogen contouren te geven, en we ons daartoe vanuit de notie 'hier zijn geen woorden voor' in eerste instantie

wenden tot de woorden die zijn opgetekend door de directe getuigen zelf, ligt voor de hand. Zij verschaffen weliswaar het eerste antwoord op de vraag hoe wij ons als verlate getuige een voorstelling kunnen maken van de verschrikking. Maar niet het alomvattende antwoord. Het appèl dat van deze oorspronkelijke getuigenissen uitgaat, vertaalt zich in het idee dat de Shoah nooit meer gebeuren zal als latere generaties, in naam van hen die alle grip verloren, zoveel mogelijk kennis verzamelen over deze catastrofe. De herinnering als opslagmedium dus. En dat is een problematisch uitgangspunt. Niet alleen omdat de actuele situatie deze inzet afdoet als mislukking – na de Shoah is er wereldwijd nog geen dag zonder oorlog en vernietiging geweest. Maar omdat het een *farce* is dat louter kennisname van het gedetailleerde verslag van Klaartje de Zwarte-Walvisch, die vanaf 1943 de rampzalige weg aflegde naar de ondergang in vernietigingskamp Sobibor via de Hollandsche Schouwburg en concentratiekamp Vught, vanzelfsprekend de culturele communicatie herstelt. De idee dat wanneer het verleden bekend is, we vanzelfsprekend greep hebben op de toekomst, staat even machteloos tegenover een catastrofe als haar slachtoffers in hun onmacht destijds stonden.

bekend ver-
leden geeft
niet vanzelf
greep op de
toekomst

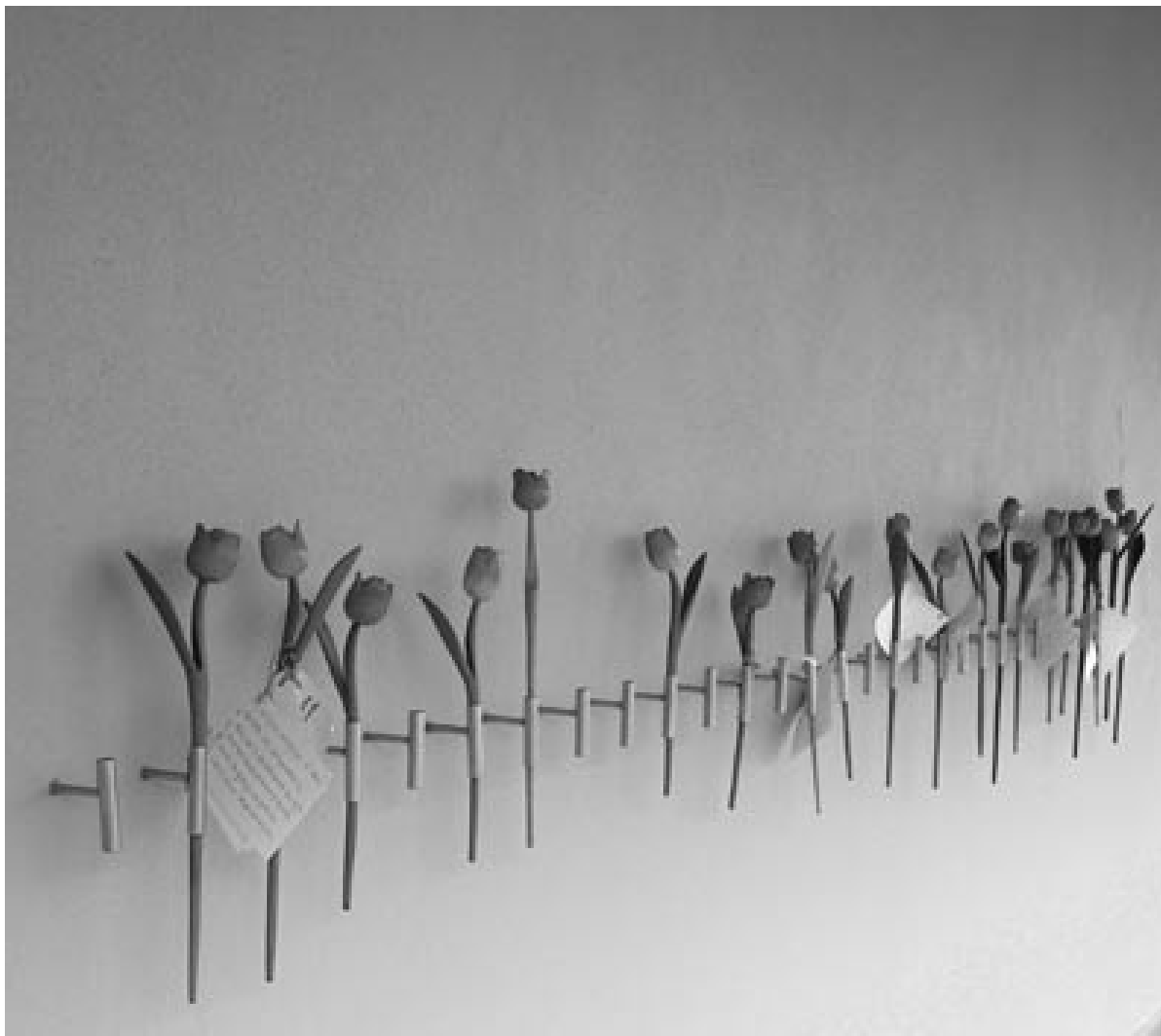
Nog afgezien van dit gegeven dat ‘weten’ niet vereenzelvigd kan worden met het onder controle hebben van geschiedenis en toekomst, wordt in de huidige herinneringscultuur vaak voorbij gegaan aan het feit dat herinneren aan de Shoah de herinnering aan een geschiedenis betekent die uit verhalen bestaat welke zijn voortgekomen uit een traumatische situatie. Daarmee staan we in het heden voor de opdracht om een traumatische geschiedenis over te leveren die, net als voor een directe getuige als Klaartje de Zwarte-Walvisch, uitziet naar een vorm om kennis te kunnen overbrengen die geen controle heeft over zichzelf.⁵ Logischerwijs wordt daartoe ons voorstellingsvermogen beproefd. De afstand tegenover het verleden die zo angstvallig wordt bewaard opdat alles ten behoeve van de kennisoverlevering behouden blijft, dient als zodanig niet gerespecteerd maar uitdagend ter verantwoording geroepen te worden – ik roep impliciet de slogan van de Hollandsche Schouwburg nogmaals in herinnering. Het opnieuw ten tonele voeren van het historische drama waar ‘geen voorstelling van te maken is’, doet de neiging tot beheersing vervangen door een poging tot identificatie.⁶ Een poging om het drama dat zich op deze plaats heeft afgespeeld te bevatten, en daarmee de intentie van een directe getuige als Klaartje de Zwarte-Walvisch alsnog te vervullen. Een poging om als verlate getuige het onvoorstelbare van een voorstelling te voorzien.

een poging tot
identificatie

Can you imagine?

Is dat niet een heel gevaarlijke inzet, om expliciet een appèl te doen op het verbeeldingsproces van mensen? Gaan we in de ontwikkeling van dit voorstellingsvermogen niet voorbij aan de feitelijke vormgeving van het verleden die een plaats als de Hollandsche Schouwburg en een dagboek als dat van Klaartje de Zwarte-Walvisch ons noodzakelijkerwijs verschaffen?

Zonder kennis van cruciale historische feiten, zonder het bestaan van deze lieux de mémoire, zijn we gedoemd te leven in een vacuüm waarin de wereld om ons heen wordt gereduceerd tot tastbaar overblijfsel van het betekenisloze, van dat wat enkel nog onzichtbaar en onzegbaar is en dat ook blijft. Herinneringsplaatsen houden ons bij de tijd. Ze stellen in staat noodlottighe-

*Gedenkmuur in
de Hollandsche
Schouwburg*

den van een hele generatie te cultiveren. Het behoud van deze getuigenissen in het huidige culturele landschap als oorspronkelijk en daarmee waardevol representatiemateriaal staat dan ook niet ter discussie. Er zullen altijd mensen en instanties zijn die zich blijven inzetten voor overlevering, die zien dat er iets beschermd móet worden. Die zich concreet sterk maken voor een verhaal als dat van Klaartje de Zwarte-Walvisch evenals voor de (her)inrichting van de Hollandsche Schouwburg als gedenkplaats en museum. Dat is wat mij betreft ook het punt niet.

*herinneren 'op
hoop van zegen'*

Waar het mij om gaat is de vraag of er met het behoud van herinneringsplaatsen als deze een vormgeving voorstelbaar is waarmee we onze cultuur laten beïnvloeden door de communicatie van wat er in het verleden gebeurd is. Bestaat er een vorm van publiek gedenken waarmee de geschiedenis niet langer wordt herdacht zoals zij in feite is verlopen, als voorgeschiedenis van de bekende afloop, als gestolde herinnering? Kunnen mensen in het heden de herinnering belichamen van de mensen die in deze geschiedenis hebben geleden en gestreden voor een andere afloop, evenals de hoop die hen daarin deed volharden? Ik ben geneigd te antwoorden met een volmondig: ja, 'op hoop van zegen'. Dit gelijknamige Nederlandse volksdrama beleefde in 1900 haar

première in de Hollandsche Schouwburg en genoot het grootste succes dat een Nederlands stuk ooit heeft gehad. De reden dat ik naar deze in vergetelheid geraakte toneelvoorstelling verwijs heeft te maken met het volgende.

Het herstel van communicatie is geen eenvoudige opgave in het licht van een plaats die oorspronkelijk theater was maar waarvan, na de komst van de Duitse bezetter, vrijwel niets meer overbleef dan de muren rond de voormalige coulissen. Alleen een paar vitrines in het trappenhuis, die de geschiedenis van de schouwburg als theater belichten, getuigen van iets wat ooit was maar dat nu nadrukkelijk niet meer is. Punt is dat hiermee niet alleen de oorspronkelijke vormgeving en bestemming van het gebouw verdwenen is – de Hollandsche Schouwburg als theater – maar eveneens de symbolische ruimte die het theater in haar glorietijd vertegenwoordigde. De *gap* die de uren, dagen, weken, maanden van verzameling en deportatie creëerden voor de directe getuigen, lijkt te hebben geleid tot een *memory hole* bij haar verlate getuigen. De Hollandsche Schouwburg is geworden tot een plaats die herinnert aan de periode tussen augustus 1942 tot november 1943. Aan de periode dat Joden uit Amsterdam en omgeving zich 'vrijwillig' moesten melden bij de schouwburg of daar onder dwang naartoe werden gebracht. De periode die de slachtoffers er doorbrachten zonder enig contact met de buitenwereld. Waarin onzekerheid, angst en verdriet zich verzamelden op deze ene plaats.

Willen wij ons hier een voorstelling van kunnen maken dan zijn de foto's, documenten en videobeelden die in de Hollandsche Schouwburg te bezichtigen zijn daartoe van groot belang maar niet afdoende. In een aantal chronologische stappen wordt het proces verhaald van isolatie, vervolging en deportatie van de Nederlandse Joden. En er is speciaal aandacht voor de thema's van 'verzet' en 'redding' van de joodse kinderen. Deze tentoonstelling draagt bij aan de zo noodzakelijke kennisvergaring, aan een educatief programma voor generaties later, maar zet de identificatie met het verleden ofwel het vermogen tot verbeelding met de veelheid aan voorgegeven informatie in zekere zin buiten spel. Het in herinnering roepen van de historische tragedie die zich op deze plaats voltrokken heeft, vraagt om de toe-eigening van een competentie die schuilt in de symboliek van het theater zelf. Een symboliek die de verbeelding aanwakkert en het voorstellingsvermogen vrij spel geeft. Die een performatieve herinneringsvorm verlangt op basis van de performances die hier in het verleden plaatsgevonden hebben.

Dit vraagt om het in herinnering roepen van de plaats die de Hollandsche Schouwburg vijftig jaar lang óók was. Een halve eeuw werd in dit populaire theater in de Plantagebuurt in Amsterdam het ene avondvullende programma na het andere verzorgd. Theatergezelschappen verschenen ten tonele en getuigden in hun spel van een niet onderdrukkende samenleving. Er werd gelachen en gezongen, gedanst en gespeeld. Mensen waren hoopvol gestemd. Juist dit inzicht, de idee dat het spelelement van de verbeelding krachten mobiliseert die hoop en voortgang bewerkstelligen en als zodanig uitziet op een beloftevol toekomstperspectief, is een waardevol goed. Op de eerste plaats omdat de levenskunst die hier vertolkt werd de slachtoffers te midden van de catastrofe die zich later voltrokken zou, het vermogen meegaf om te scheppen, zelfs in de meest ontorende omstandigheden. Te scheppen, in een wereld waarin de realiteit de vormen van een nachtmerrie zonder einde aannam.

de plek
als theater
herinneren
is bijna
onmogelijk

het was een
schouwburg

Of zoals Klaartje de Zwarte-Walvisch verwoordt:

Joden neem je
het gevoel voor
humor niet af

Twaalf dagen heb ik in de schouwburg doorgebracht. Twaalf dagen die een hoofdstuk in de geschiedenis betekenen, maar dit alles was nog maar het voorspel van hetgeen ik later verder ondervond. En toch, het leven gaat verder. Ondanks alle ellende die we daar meemaakten, deden zich toch nog weleens dingen voor waarom gelachen werd en dikwijls verwonderde ik mij hierover, dat zulks nog mogelijk was. Maar het is nu eenmaal een bekend en vaststaand feit, dat nooit iemand ons joden het gevoel van humor ontnemen kan (p. 43).

De verbeelding en verwoording van de hoop op een betere wereld fungeerden als een afscherming van de verwoestende omgeving waarin de slachtoffers van de Shoah verkeerden. Klaartje de Zwarte-Walvisch representeert de vele slachtoffers van het nazi-regime, die door toegeëigende taal (muziek, teksten en beelden) hun identiteitsvinding en bevrijding, strijd en levenswil hebben weten te hervinden en behouden. Zij maakten zich los van de tijd en ruimte die hen verstikten, die door de gruwelijke omstandigheden al lang ontheiligd waren. En creëerden voor zichzelf een heilige plaats waar tijd en ruimte onder eigen condities kon worden toegeëigend, uitgaande van de joodse waarde Kiddoesj ha-chajim: 'heiliging van het leven'. Daarmee deelden zij de overtuiging dat een volk dat in staat is te lachen en scheppen in de meest verschrikkelijke omstandigheden ook in staat is onderdrukkers te overleven. In tijden van onderdrukking anticipeerde hun spel opnieuw op de niet onderdrukkende samenleving waarin zij ooit verkeerden en ooit weer hoopten te verkeren.

Joods verhaal
waarin hoop
overheerst

Slechts voor enkelen bleef deze hoop niet bij een verlangen. In naam van hen en alle anderen kunnen wij getuigen. Zij roepen hun deelgenoten in de geschiedenis niet alleen op tot het in herinnering brengen van het verbeeldingsvermogen dat hen nooit is afgenomen, maar tevens tot de toe-eigening ervan. Daartoe koestert opperrabbijn en filosoof Jonathan Sacks de hoop dat de Europese geschiedenis ooit opnieuw gelezen wordt vanuit het joods perspectief.⁸ Een perspectief waarbinnen de tragedie, die met de Shoah in historische zin bewaarheid werd, niet beleefd wordt als een Grieks verhaal waarin het tragisch element overheerst ('zo is het nu eenmaal') maar gedacht wordt als een joods verhaal waarin het hoopvolle element overheerst ('zo moet het nooit meer worden'). Waarbinnen er geen vaststaand eind, geen onherroepelijk lot bestaat, omdat in het jodendom mensen niet alleen spelers maar medeschrijvers van het draaiboek zijn. Omdat een toneelstuk tragisch kan zijn, maar het leven zelf niet. Geloven in menselijke vrijheid betekent dat we actief handelende mensen zijn die kunnen veranderen. Die een per definitie onkenbare toekomst tegemoet gaan, onkenbaar omdat ze afhangt van onszelf.⁹ De symbolische ruimte van de Hollandsche Schouwburg als voormalig theater houdt deze belofte levend.

Zal dat wat hier geschiedde óóit voor ons, generaties later, voor te stellen zijn? Ik passeer de entree van de Hollandsche Schouwburg en zie de grootse gedenkmuur die confronteert met de omvang van de misdaad. Ik lees de 6.700 joodse familienamen wier leed uit de anonimiteit wordt gehaald, niet op de laatste plaats door de briefjes, steentjes en tekeningen die onder deze wand

door nabestaanden zijn neergelegd. Ik kijk naar de eeuwige vlam op de vloer die de herinnering aan hen levend houdt. En naar het boompje dat op een centrale plaats in deze ruimte symbool staat voor het leven dat, na de moord op zovelen, doorging en doorgaat. Ik loop naar buiten, de binnenplaats op, en betreed de voormalige theaterzaal met het monument ter nagedachtenis aan hen die van hier zijn weggevoerd. De stilte en leegte zijn overweldigend. De confrontatie met het 'niets' is beklemmend. Het geeft de geschiedenis haar raadselachtigheid terug doordat ze hier, op deze plaats, verborgen aanwezig is. Herinnering wordt daardoor tot meer dan iets dat zomaar present is: het moet steeds actief aan het licht gebracht worden. Daar waar iedere symboliek ontbreekt, wordt de verbeelding opgewekt. Ik probeer me een voorstelling te maken van de angst, het verdriet, de onzekerheid, de wanhoop die op deze plaats moet hebben plaatsgevonden, ruim vijftien jaar geleden.

zonder symboliek wordt de verbeelding gewekt

En ik realiseer me: dit is dus wat theoloog Johann Baptist Metz een 'topografie van de verschrikking' noemt. De catastrofe moet volgens hem een concreet historische plaats hebben. Daartoe heeft hij tegenover het spreken over de 'Holocaust' en de 'Shoah' steeds bewust de terminologie van 'Auschwitz' voorgestaan. Hierdoor wordt deze catastrofe volgens hem niet tot een geschiedenisloze negatieve mythe gestileerd die ons de historische, morele en theologische verantwoordelijkheid ontnemt.¹⁰ In de gedachtenis aan het lijden dat binnen de Hollandsche Schouwburg heeft plaatsgevonden zit, in de lijn van Metz, niet zozeer een revolutie die de dingen voor de toekomstige generatie verandert, maar een revolutie die over de zin van de doden en hun hoop opnieuw rechtspreekt.¹¹ Stilstaan bij de wanhoop in het verleden, betekent stilstaan bij de niet vervulde, nog altijd uitstaande hoop die in deze lijdensgeschiedenissen verborgen zit.

dit is dus 'een topografie van de verschrikking'

Ik verlaat het binnenplein en neem plaats in de entreehal van de Hollandsche Schouwburg. Daar is de multimediale presentatie 'Auschwitz nu. Drie generaties verder' te zien. Het doet verslag van de reis die Judith Belinfante, voormalig directeur van het Joods Historisch Museum, en haar zoon maakten naar deze plaats, als eerbetoon aan hun vermoorde grootouders. In woord en beeld vertalen zij de aanwezige afwezigheid van de slachtoffers:¹²

(...)

'waar menselijkheid

verloren gaat

zijn de gevolgen

verschrikkelijk

dat hebben we nu

met eigen ogen

gezien

maar ook dat uiteindelijk

diezelfde menselijkheid

zich niet vernietigen laat

hoe hoog de prijs ook is'

'Auschwitz nu' in het theater. Geen voorstelling van te maken?

Drs. E.J. Hoeven is promovenda cultuurtheologie aan de Faculteit Geesteswetenschappen van de Universiteit van Tilburg. Ze verricht onderzoek naar de betekenis van herinneringsplaatsen in de populaire beeldcultuur 'na Auschwitz'. E-mail: E.J.Hoeven@uvt.nl.

Noten

1. Giorgio Agamben, *Remnants of Auschwitz. The Witness and the Archive*, Zone Books, New York 1999.
2. Pierre Nora, 'Between Memory and History. Les Lieux de Mémoire', *Representations* 26 (1989) 7-24, p. 19.
3. Jan Assmann, *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*, C.H. Beck, München 1992.
4. Klaartje de Zwarte-Walvisch, *Alles ging aan flarden. Het oorlogsdagboek van Klaartje de Zwarte-Walvisch*, Balans, Amsterdam 2009, p. 37.
5. Ernst van Alphen, *Schaduw en spel. Herbeleving, historisering en verbeelding van de Holocaust*, Nai Uitgevers, Rotterdam 2004, pp. 95-96.
6. Van Alphen, *Schaduw en spel*, p.103.
7. Walter Benjamin, 'Über den Begriff der Geschichte' in: *Illuminationen. Ausgewählte Schriften*, Suhrkamp, Frankfurt a.M. 1977, pp. 251-261.
8. Jonathan Sacks, *Hope and Tragedy*, Nexus Instituut, Tilburg 2009, p. 44.
9. Sacks, p. 44
10. Johann Baptist Metz, 'Unterwegs einer Christologie nach Auschwitz', *Stimmen der Zeit* 218 (2000), 755-760, p. 755.
11. Johann Baptist Metz, *Glaube in Geschichte und Gesellschaft. Studien zu einer Praktischen Fundamentaltheologie*, Matthias Grünewald Verlag, Mainz 1977, p. 99.
12. Judith Belinfante, Alexander David, *Auschwitz nu. Drie generaties verder*, Paloma Press, Amsterdam 2010, pp. 72-73.